

KAI KURIE NAUJI ŽEMAIČIŲ DOUNININKŲ Tarmių FONETIKOS DALYKAI

B. ROKAITĖ

I. Šiaurinių pajūrio žemaičių tarmių kirtis ir priegaidė¹

1. Kirtis

§ 1. a) Mosėdžio tarmė turi pagrindinį-senovinį, pagrindinį-atitrauktinį, šalutinį-atitrauktinį, šalutinį-nukeltinį ir šalutinį-galinį kirčius, būdingus ir kitoms visuotini kirčio atitraukimą turinčioms žemaičių tarmėms².

b) Aprašomosios tarmės atitrauktinių kirčių stiprumas yra toks pat, kaip ir kitose žemaičių tarmėse³. Nukeltinis kirtis tarmėje nuo kitų žemaičių tarmių nukeltinio kirčio skiriasi tiek savo stiprumu, tiek vieta, o ypač priegaidžių įvairavimais, todėl jis čia plačiau ir analizuojamas.

§ 2. a) Šalutinį-nukeltinį kirtį tarmėje gauna:

α) Ilgi pokirtiniai skiemenys: *klūmpė* ~ klūmpiai 'klumpės', *mōnėi* ~ mānie, *šāukūo* ~ šāukoja 'šūkauja', *vēžām* ~ vėžame, *aplīūkōu* ~ aplīūkūo 'aplinkui'. Kadangi nukeltinį kirtį gauna visi ilgi pokirtiniai skiemenys, tai dažnai žodžiai turi kelis nukeltinius kirčius: *pārmūokiejē* ~ pėrmokėjai, *kūovārnē* ~ kóvarniai 'kuosas', *pārsēlāukiem* ~ pėrsilaukėme 'užsilaukėme'.

¹ Šiame skyrelyje aprašomi būdingesni šiaurinių pajūrio dounininkų tarmių kirčio ir priegaidės atvejai.

Pagrindu paimta Mosėdžio miestelio (ir aplinkinių kaimų — Naujokų, Sauklių, Įgarių, Baksčių, Nevėčių, Miesto Kálniškių, Šerkšnių), esančio šiaurės vakarų Lietuvos TSR kampe, Skuodo raj., 13 km į pietus nuo raj. centro, tarmė, kuri nei kirčiu, nei priegaide beveik nesiskiria nuo kitų šiaurinių pajūrio dounininkų tarmių, žr. J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės kirtis ir priegaidė. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 1, 97—106, Vilnius, 1957.

Darbe laikomasi fonetinės transkripcijos, nurodytos „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos“ II leid., Vilnius, 1956, tiksliai laužtine ar tęstine priegaide kirčiuotų *ę, o* (<*i, u*) ir *ī, ū* ilgumas nežymimas: jį rodo priegaidės ženklas (*pēl̃ns* ~ pilnas, *kīmb* ~ kimba). Antrine tęstine priegaide kirčiuotų dvigarsių abu sandai žymimi pusilgiais (*rē.ḡ.kā* ~ rankà), nors pirmasis sandas už antrąjį tariamas kiek ilgiau.

² Žr. V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 1, 109—117, Vilnius, 1957.

³ Žr. V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida (toliau Švdt fonetinės ypatybės). — „Vilniaus Valst. pedagoginio instituto (toliau VVPI) Mokslo darbai“, 11, § 10—26, Vilnius, 1960.

β) Trumpas skiemuo tarp skiemenų su pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir šalutiniu-nukeltiniu kirčiu ilgame skiemenyje: *àtněšé* ~ *àtněsei*, *mìntòvā* ~ *mìntuvai*, *pàkòràms* ~ *pàkuramas* 'pakuriamas', *kálněšké* ~ *kálniškiei* 'ant kalno gyveną žmonės', *òšpàkālīs* ~ *ùžpakālīs*.

Jei po pagrindinio-senovinio kirčio tarmėje eina tik trumpi skiemenys, tai visi jie yra nekirčiuoti: *àtněšē* ~ *àtněšē*, *mìntòvus* ~ *mìntuvus*.

γ) Balsiai *a, e, ē, o < a, e, i, u* (žr. § 10).

b) Nukeltinis kirtis tarmėje ypač stiprus.

Stipriausias nukeltinis kirtis būna žodžiuose, turinčiuose pagrindinį-senovinį kirtį trumpame skiemenyje: *dàbā* ~ *dābar* 'dar', *sòkām* ~ *sùkame*, *māžāsis* ~ *māžasis*, *jòdēna* ~ *jùdino*.

Kai pagrindinis-senovinis kirtis yra ilgame skiemenyje, tai nukeltinis kirtis kiek silpnesnis, bet aiškiai girdimas: *lītūoc* ~ *lýtotas* 'lietingas', *nukālñòu* ~ *nūkalñiuo* 'nuokalñiui', *vėikē* ~ *vėikiai* 'greitai'.

Jei žodyje yra ne vienas nukeltinis kirtis, tai stipriausias iš jų būna paskutinis arba esantis žodžio gale: *ekietvėrbālīs* ~ *ekėtvirbalis*, *mūsòujòu* ~ *mūsuojuo* 'mūsajam'.

c) Šalutinis-nukeltinis kirtis gali turėti net keturias priegaides: trumpinę, laužtinę, pirminę tęstinę ir atskirais atvejais — vidurinę (plačiau apie jas žr. §§ 6, 7c, 10, 12).

§ 3. Paprastai, visi tarmės žodžiai būna kirčiuoti, tačiau kalbant vienaskiemieniai žodžiai dažniausiai priešliejami prie kirčiuotų žodžių. Proklitikais ir enklitikais tarmėje būna jungtukai, prielinksniai, prieveiksmai, įvardžiai, pvz.: *dàbā pàkòšò* | *vuo jau aštònta varáu* ~ *dābar* 'dar' pàkušu 'pajudu', o *jau aštòntā varáu* 'einu'; *a kùložna vākara važòuji pri māmā* ~ ar kòžnā 'kiekvieną' vākara važiòoji pry māmāi; *ka bòva leguonēnē* | *ē pradēje tus lāiškus lāiditē* ~ kai buvo ligoninėje, ir pradėjo tuos lāiškus lāidyti 'siuntinėti'; *vuo dēlk to nenòori važòutē* ~ o dēlkò tu nenòri važiòoti; *kùlo ē pìkstì ont vāka* ~ kòčia pykstì ant vaiko.

2. Priegaidė

§ 4. Tarmė turi šias priegaides: trumpinę (*), laužtinę (°), pirminę ir anterinę tęstinę (*), stumtinę (') ir vidurinę (°)⁴.

Trumpinė priegaidė. § 5. a) Trumpinė priegaidė, kaip ir kitose žemaičių, atitraukiančių kirtį, tarmėse, sutinkama trumpuose skiemenyse, kuriuos sudaro balsiai *a, e, i, u, ē, o*, šiais atvejais:

α) vienaskiemieniuose žodžiuose: *kàs, nēs, rēs* ~ *ris*, *lòps* ~ *lùps* (taip pat ir tarmėje tapusiuose vienaskiemieniais: *lāps* ~ *lāpas*, *rēc* ~ *rētas*, *sòk* ~ *sùka*, *žėb* ~ *žiba*);

β) kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu: *àkmòu* ~ *akmuò*, *svètēs* ~ *svečiai*s, *pìli* ~ *pili*, *lùpi* ~ *lupì*, *kètē* ~ *kitì*, *lòpò* ~ *lupù*;

⁴ Priegaidžių atžvilgiu aprašomi tarmė nuo kitų žemaičių tarmių daugiausia skiriasi pagrindinio-senovinio kirčio trumpine, žodžiuose su nukeltiniu kirčiu (§ 5b), pirmine tęstine ant *ē, o < i, u* (§ 9), šalutinio-nukeltinio kirčio trumpine (§ 6), laužtine (§ 7c) bei pirmine tęstine (§ 10–12) ir atitrauktinio kirčio stumtine priegaide (§ 14), plg. V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybės, §§ 45–93. Čia plačiau ir aprašomi minėti priegaidžių tarimo atvejai.

γ) kirčiuoti šalutiniu-galiniu kirčiu: *mẽ.r.gà ~ mergà, kàtẽs ~ katẽs, vìnĩs ~ vinĩs* (dgs. gal.), *gã.i.đũs ~ gaidžiũs, pẽ.r.štõ ~ pirštũ*.

b) Su trumpine priegaide tarmėje tariami *a, e*, atliepiantys lk tvirtagalius *a, e*, dviskiemeniuose ir daugiaskiemeniuose žodžiuose su nukeltiniu kirčiu, pvz.: *lãpẽ ~ lãpei, žãdãm ~ žãdame, ràšõnt ~ ràšant, kàtẽ ~ kãtei; nèšẽns ~ nèšinas, këlõu ~ këlĩuo 'keliui', sẽnẽ ~ sẽnẽi, vẽdẽns ~ vẽdinas*.

§ 6. Trumpinę priegaidę tarmėje gali turėti ir trumpas skiemuo, gavęs nukeltinį kirtį (plg. § 2a), pvz.: *dẽdẽlẽ ~ didelĩai, ẽšnẽšãu ~ išnešĩau, kãtẽnõu ~ kãtinuo 'katinui', lũopẽtã ~ lõpetai, õndẽnẽi ~ vãdenie 'vandeniui', pãvẽdãu ~ pãvedžĩau, sẽsẽrẽi ~ sẽserie 'seseriai'*. Nukeltinį kirtį (ir trumpinę priegaidę) trumpas skiemuo tuo pat atveju gauna ir kitose dounininkų tarmėse, kaip: *pãžãstẽ ~ pãžasčĩai, kõbẽlõu ~ kũbiluo 'kubilui' (Grũšlaukẽ), šlẽnẽie ~ šũlinẽje (Kulai I, Skuodo raj.), ãpkãklẽms ~ ãpkaklẽms 'apikaklẽms' (Seda), òždõrãlis ~ ùžduralis 'vieta už durų, kiemas' (Alsẽdžĩai), pãvãkãrẽ ~ pãvakarẽ (Gadũnavas, Telšių raj.)*.

Laužtinė priegaidė. § 7. Laužtinė priegaidė atitinka lk tvirtapradę, ir tarmėje su ja tariami, kaip ir su lk tvirtaprade, ilgieji balsiai ir dvigarsiai, pvz.: *lĩkst ~ lĩgsta, lũpa ~ lũpa, šlõuta ~ šlũota, tĩeĩs ~ tẽvas*.

Be minėto atvejo, su laužtine priegaide tarmėje dar tariama:

a) Antriniai dvigarsiai, kilę iš *a, e, ę, o + l, m, n, r, i, u* dėl galūnės sutrumėjimo, pvz.: *stãls ~ stãlas, šlãm ~ šlãma, tvãns ~ tvãnas 'potvynis', gãrs ~ gãras, kẽl ~ kẽla 'kelia', sẽm ~ sẽma 'semia', sẽnẽs ~ sẽnẽnas, kẽrs ~ kẽras, pẽl ~ pĩla, žẽls ~ žĩlas, vẽžẽms, ~ vẽžĩmas, mẽn ~ mĩna, kõl ~ kũla 'kulia', stõm ~ stũma 'stumia', kõr ~ kũra 'kuria', klẽĩs ~ klẽĩvas, lẽĩ ~ lẽĩja 'lieja'*. Vietoje tarmės laužtinės priegaidės balsiai *a, e* lk šiuo atveju tariami su tvirtagale priegaide, o *i, u* — su trumpine, nes lk jie ir priebalsiai yra skirtinguose skiemenyse.

b) Veiksmažodžių asmenų galūnių ilgieji skiemenys (vietoje lk tvirtagalės priegaidės), pvz.: *radãu ~ radãu, skaitãu ~ skaitãu, žẽnã ~ žĩnãĩ, nešẽ ~ nešẽĩ, rašĩs ~ rašĩs, skaitĩs ~ skaitĩs; ir būsimojo laiko trečiasis asmuo (vietoj lk trumpinės), pvz.: lĩs ~ lĩs 'lis', gĩs ~ gĩs 'gis', bũs ~ bũs 'bus', džũs ~ džũs 'džius', lũs ~ lũs 'luš'*.

c) Ilgi skiemenys, turintys nukeltinį kirtį (dažniausiai), pvz.: *brõngẽ ~ brãngĩai, dãilẽ ~ dãilĩai, dẽrbã ~ dirbai, šũokã ~ šõkai, tĩlẽm ~ tĩliame 'tylime', vãkõu ~ vãkuo 'vaikui', pãbẽngẽ ~ pãbengẽ 'pabaigẽ', pãplũotis ~ pãplotis 'paplõtis', ãprũmbã ~ ãprumbã 'sijono juosmenĩ', pãršũovẽ ~ pãršõvẽ, pavãlgĩsi ~ pavãlgĩsi, mũosĩedĩe ~ Mõsẽdẽje 'Mosẽdyje', plãukũosẽm ~ plãukĩosĩme, rãtpĩedẽ ~ rãtpẽdžĩai 'stipinai', sõtřẽnkĩes ~ sũtrenkẽs 'susitrenkẽ', vãkš-čũodãms ~ vãĩkšĩodãmas*.

d) Balsiai *a, e* ištiktukuose, pvz.: *mãkt ~ mãkt, bãkst ~ bãkst, bãpt ~ bãpt, klẽpt ~ klẽpt*.

Pirminė tęstinė priegaidė. § 8. Pirminė tęstinė priegaidė atliepia lk tvirtagalę ir tarmėje sutinkama tais pat atvejais, kaip ir lk tvirtagalę priegaidę, pvz.: *kõũds ~ kuõdas, mãla ~ mãlo 'malẽ', rũktẽ ~ rũkti, sẽgẽ ~ sẽgẽ, tĩstẽ ~ tĩsti, trũmps ~ trũmpas, tĩřc ~ tĩřšas*.

Kaip ir kai kuriose kitose žemaičių tarmėse, su šia priegaide čia tariami balsiai *a*, *e* (vietoje *lk* trumpinės):

a) Veiksmažodžių priešdėliuose ir pirminėse bendratyse, pvz.: *atvedę* ~ *atvedė*, *nėles* ~ *nėlesa*, *lāktę* ~ *lākti*, *vēštę* ~ *vēsti*.

b) Savybiniuose įvardžiuose: *tāva* ~ *tàvo*, *sāva* ~ *sàvo*.

c) Aukštesniojo laipsnio būdvardžių priesagoje balsis *e* (išskyrus atvejį, kai *e* dėl regresyvinės balsių asimiliacijos susiaurėja ir tariamas su vidurine priegaide, žr. § 15 c), pvz.: *jaunėsne* ~ *jaunėsnė*, *mažėsne* ~ *mažėsnio*.

§ 9. Su pirmine tęstine priegaide tarmėje tariami *ę*, *o* balsiai, kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir atliepiantys *lk i*, *u* su trumpine priegaide. Tokie *ę*, *o* sutinkami žodžiuose, neturinčiuose nukeltinio kirčio, pvz.: *lępa* ~ *lipo*, *kęba* ~ *kibo*, *ęšęra* ~ *iširo*, *nutęka* ~ *nutiko* 'atsitiko', *palęka* ~ *paliko*, *pražęla* ~ *pražilo*, *snęga* ~ *snigo*, *blęzge* ~ *blizge*, *nudręskęs* ~ *nudriskęs*, *kęštę* ~ *kšti*, *ręštę* ~ *rišti*, *abōdę* ~ *abūdu*, *adbōka* ~ *atbūko*, *bōva* ~ *būvo*, *pōva* ~ *pūvo*, *šōta* ~ *siūto*, *dōgnęs* ~ *dūgnas*, *smōktę* ~ *smūkti*.

Pirminė tęstinė balsių *ę*, *o*, kaip ir *a*, *e*, priegaidė yra išriedėjusi iš trumpinės dėl šių balsių pailgėjimo iki ilgų. Kitose žemaičių tarmėse *ę*, *o* šiuo atveju yra pusilgiai ir tariami su vidurine priegaide.

§ 10. Pirminę tęstinę priegaidę tarmėje gali turėti ir ilgai tariami skiemenys su nukeltiniu kirčiu⁵. Nukeltinio kirčio pirminė tęstinė priegaidė tariama:

1. Vietoje senovinės tvirtagalės:

a) šaknyje: *atkālę* ~ *atkaltė* 'atkaltė' (: *kałti*), *ęžgęustis* ~ *išgąstis* (: *išsięgąsti*), *pąžārdis* ~ *pąžardis* (: *žařdas*), *pągrūovis* ~ *pągriovis* (: *griōvi*), *pālāukis* ~ *pāliaukis* (: *liaūkos*), *pātālkis* ~ *pātalkis* (: *tałka*), *pāvēržis* ~ *pāviržis* (: *viřzi duoti*'), *pālāukę* ~ *Pālaukė* (Skuodo raj. kaimas) (: *laūkas*), *pārliękę* ~ *pėrėkė* (: *lėkti*);

b) priesagoje: *rūkštinė* ~ *rūgštynė* 'rūgštynė', *nūotrinė* ~ *nōtrynė*, *rūpūžę* ~ *rūpūžė*, *pārōmbōutis* ~ *Pārambuotis* (Mosėdžio apyl. ariamos žemės dalis) (: *Rambuotis* 'pavardė');

c) pirmojo dėmens galūnėje: *gėrūoę* ~ *gėrojo*, *gėrōji* ~ *gėrajį*, *mąžūosę* ~ *māžosios*, *mąžōję* ~ *māžąją*.

2. Vietoje senovinės tvirtapradės priegaidės:

a) šaknyje: *pāmūotę* ~ *pāmotė* (: *mótė*), *pātīevis* ~ *pātėvis* (: *tėvas*), *pālūpis* ~ *pālūpis* (: *lūpa*), *pāsēinis* ~ *pāsienis* (: *siena*), *pāsūostę* ~ *pāsostė* (: *sóstas*), *pōspūrę* ~ *pūspūrė* (: *pūras*);

b) priesagoje: *pėiškūnę* ~ *Pėaiškūnė* (Skuodo raj. kaimas) (: *upė Eiškūnas*, Skuodo raj.);

c) pirmojo dėmens galūnėje: *gėrājė* ~ *gėrajai*, *pėrmōujōu* ~ *pirmuojuo* 'pirmajam', *mūsōujōu* ~ *mūsuojuo* 'mūsajam' (Grūšlaukė); *dėrbōnīūsosiems* ~ *dirbančiosiems* 'dirbančiosioms', *dėrbōnīējė* ~ *dirbantiejai*, *ēitōnīējė* ~ *ėitantiejai* (Kretinga)⁶.

⁵ Nukeltiniu kirčiu kirčiuoti skiemenys su pirmine tęstine priegaide tariami ir kitose domininkų tarmėse. Ją aprašant, remtasi Grūšlaukės, Kartenos, Kulų I km. (Skuodo raj.), Sedos, Alsėdžių tarmių Lietuvių kalbos ir literatūros instituto dialektologijos fonduose esančios medžiagos pavyzdžiais. Vieta nurodoma tik tada, jei Mosėdžio tarmėje tariama kitaip.

⁶ Žr. J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmažodis. — „VVIPI Mokslo darbai“, 8, 138, Vilnius, 1959.

3. Ant *a, e, ē, o < a, e, i, u*:

a) įvardžiuotinių formų vienaskaitos vardininke: *gėrāsis ~ gėrasis, mǎžāsis ~ mǎžasis, pǎstārāsis ~ pǎstarasis, pėrmāsis ~ pėrmasis, mōnāsis ~ manasis*;

b) priešdėliniuose ir sudurtiniuose žodžiuose: *āpkāklē ~ āpkaklė 'apikaklė', āpnāsrīs ~ āpnasris, pāvākārē ~ pāvakarė, pārsākē ~ pėrsakė, pārdārē ~ pėrdarė 'perdažė', pārējē ~ pėrejo, pōsēsērē ~ pūsēsērė, pōsmėrgēle ~ pūsmergelė, pārrēša ~ pėrrišo, pārlēpa ~ pėrlipo, pārsōka ~ pėrsuko (taip pat žodžiuose su priesaga -alis: ōždōrālis ~ ūžduralis, ekietvėrbālis ~ ekėtvirbalis, ōspākālis ~ ūspakalis)*;

c) veiksmazodžių priesagose -av-, -in-, -ij-, -ur-: *bāltāva ~ bāltavo, ōugāva ~ ūogavo, jōdēna ~ jūdino, ēsmālāgēna ~ išmalāgino, paklābēna ~ paklābino, vārgēna ~ vārgino, kāulējē ~ kaūlijo, grājējē ~ grājijo, sėvītōra ~ suvyturo 'suvyniojo'.*

§ 11. Atvejai, kai nukeltinis kirtis yra žodžio šaknyje⁷ ir turi pirminę tęstinę priegaidę, geriausiai išryškėja linksniavimo paradigmoje:

Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>pātālkis ~ pātalkis</i>	<i>pātālkē ~ pātalkiai</i>	
K.	<i>pātālķē ~ pātalkio</i>	<i>pātālķu ~ pātalkių</i>	
N.	<i>pātālķōu ~ pātalkiuo</i>	<i>pātālķēms ~ pātalkiams</i>	
G.	<i>pātālķi ~ pātalkį</i>	<i>pātālķus ~ pātalkius</i>	
Įn.	<i>pātālķo ~ pātalkiu</i>	<i>pātālķēs ~ pātalkiais</i>	
Vt.	<i>pātālķie ~ pātalkėje</i>	<i>pātālķūs ~ pātalkiuose</i>	

Moteriškosios giminės daiktavardžiai nukeltinį kirtį su pirmine tęstine priegaide turi dar ir daugiskaitos vardininke (plg. *pāmūotēs ~ pāmotēs, pāsūostēs ~ pāsostēs*).

Kai pirminė tęstinė priegaidė yra ant balsių *a, e, o* (*āpnāsrīs ~ āpnasris, šōllēnē ~ šūlinė, āpōšē ~ āpušė*), tai vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos nukeltinio kirčio negauna, pvz.:

Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>āpkāklē ~ āpkaklė</i>	<i>āpkāklēs ~ āpkaklės</i>	
K.	<i>āpkāklēs ~ āpkaklės</i>	<i>āpkāklū ~ āpkaklių</i>	
N.	<i>āpkāklē ~ āpkaklei</i>	<i>āpkākliēms ~ āpkaklėms</i>	
G.	<i>āpkāklē ~ āpkaklę</i>	<i>āpkaklēs ~ āpkakles</i>	
Įn.	<i>āpkaklē ~ āpkakle</i>	<i>āpkākliēms ~ āpkaklėmis</i>	
Vt.	<i>āpkāklīe ~ āpkaklėje</i>	<i>āpkāklīes ~ āpkaklėse</i>	

Įvardžiuotinių formų, turinčių nukeltinio kirčio pirminę tęstinę priegaidę pirmojo dėmens gale, paradigmoje su ja tariaimi šie linksniai: vyriškosios giminės vienaskaitos vardininkas (pirminė tęstinė ant *a*), kilmininkas, galininkas ir moteriškosios giminės vienaskaitos galininkas ir daugiskaitos vardininkas, pvz.:

⁷ Žodžių, turinčių nukeltinį kirtį priesagoje, pirminė tęstinė nukeltinio kirčio priegaidė būna tuose pačiuose linksniuose, kaip ir žodžių su nukeltiniu kirčiu šaknyje.

Vienaskaita

V. <i>gērāsis</i>	~	<i>gērasis</i>	<i>gerūoji</i>	~	<i>geróji</i>
K. <i>gērūoje</i>	~	<i>gērojo</i>	<i>gerūosės</i>	~	<i>gerōsios</i>
N. <i>gērōjōu</i>	~	<i>gēruojuo</i>	<i>gērājė</i>	~	<i>gēraijai</i>
G. <i>gērōji</i>	~	<i>gēraji</i>	<i>gērōjė</i>	~	<i>gērają</i>
Įn. <i>gerōjō</i>	~	<i>gerúojū</i>	<i>gerōjė</i>	~	<i>gerāja</i>
Vt. <i>geramėje</i>	~	<i>geramėje</i>	<i>gerūojie</i>	~	<i>gerōjė</i>

Daugiskaita

V. <i>gerėje</i>	~	<i>gerieji</i>	<i>gērūosės</i>	~	<i>gērosios</i>
K. <i>gerūju</i>	~	<i>gerūjų</i>	<i>gerūju</i>	~	<i>gerūjų</i>
N. <i>gerēsėms</i>	~	<i>geriesiems</i>	<i>gerūosiems</i>	~	<i>gerōsėms</i>
G. <i>gerūsus</i>	~	<i>gerūsius</i>	<i>gerūosės</i>	~	<i>gerōsias</i>
Įn. <i>gerāsės</i>	~	<i>gerašiais</i>	<i>gerūosiems</i>	~	<i>gerōsėmis</i>
Vt. <i>gerūšūs</i>	~	<i>gerūsiųse</i>	<i>gerūosies</i>	~	<i>gerōsėse</i>

Kretingos ir Grūšlaukės tarmėse pirminę tęstinę priegaidę nukeltinis kirtis pirmojo dėmens gale turi ir vietoje senovinės tvirtapradės priegaidės (plg. § 10).

§ 12. a) Iš prigimties tvirtagalių skiemenų nukeltinio kirčio tęstinę priegaidę dounininkų tarmėse, be abejo, yra išlaikyta iš senovės, lygiai taip pat, kaip ir atitrauktinio kirčio tęstinę (žr. § 13) ir stumtinę (žr. § 14).

b) Iš prigimties tvirtapradžių skiemenų nukeltinio kirčio tęstinę priegaidę daugeliu atvejų gali būti atsiradusi dėl metatonijos, plg. *pàsūlostė* ~ *pāsostė* ir lk *pasōstė* : sōstas.

c) Nukeltiniu kirčiu kirčiuoti galiniai skiemenys visada turi laužtinę priegaidę.

d) Jeigu pagrindinis-senovinis kirtis yra ilgame skiemenyje, tai balsiai *e, o* su nukeltiniu kirčiu yra pusilgiai ir tariami su vidurine priegaide: *vārgė.na* ~ *vārgino*, *kāulė.jė* ~ *kaūlijo*, *pārsō.kā* ~ *pērsuko*; o jeigu pagrindinis-senovinis kirtis yra trumpame skiemenyje (kurį sudaro balsiai *a, e, ē, o* ar *i, u*), tai minėtieji balsiai su nukeltiniu kirčiu yra ilgi ir tariami su tęsine priegaide: *spōslā.pēna* ~ *sušlāpino*, *āpōšė* ~ *āpušė*.

Antrinė tęstinę priegaidę. § 13. Šią priegaidę turi tik ilgieji antrieji nuo galo skiemenys su atitrauktiniu kirčiu, jei galūnė trumpa, pvz.: *gō.r.bė* ~ *gurbė* 'vištos lizdė', *kē.i.mė* ~ *kiemė*, *kēlī.n.tā* ~ *kelintā*, *pābō.n.gā* ~ *pabangā* 'pabaiga', *prīgī.m.tā* ~ *prigimtā* 'igimta', *sū.v.kī* ~ *sunki*, *šā.u.kō* ~ *šaukū* 'šaukiu', *tūorā* ~ *torā* 'tvora'.

Stumtinę priegaidę. § 14. Stumtinę priegaidę turi žodžiai su atitrauktiniu kirčiu. Su ja tariami iš prigimties tvirtapradžiai balsiai ir dvigarsiai, pvz.: *āukštā* ~ *aukštaĩ*, *gālvā* ~ *galvā*, *jāunū* ~ *jaunū*, *kāltēnā* ~ *kaltinaĩ*, *kāilēnē* ~ *kailiniaĩ*, *kuokū* ~ *kokiū*, *plāukā* ~ *plaukaĩ*, *plūonū* ~ *plonū*, *pēmđielīe* ~ *pemdelē*, *sēlpnūn* ~ *silpnūn*, *stūorās* ~ *storaĩs*, *vūobēlēis* ~ *obelīš*, *žāltīs* ~ *žaltys*.

Vidurinė priegaidę. § 15. Su vidurine priegaide tarmėje tariami:

a) Balsiai ir dvigarsiai, kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu, atitrauktu iš tvirtagalės galūnės į tvirtagalį priešgalinį skiemenį, pvz.: *dō.ubīe* ~ *duobė*, *lā.ukū* ~

laukū, *kō.rtiūs* ~ kurtōs 'kurčios', *mā.išās* ~ maišais, *vā.rlē* ~ varlė, *žvā.igždė* ~ žvaigždė.

b) Balsiai ir dvigarsiai su atitrauktiniu kirčiu daugiaskiemenių žodžių trečiame ar tolesniuose nuo galo skiemenyse (išskyrus atvejį, kai tie balsiai ar dvigarsiai yra iš prigimties tvirtapradžiai, plg. § 14), pvz.: *lėižōdūs* ~ liežuviūs, *rėisiōvūs* ~ riestuvūs, *sāldēnūs* ~ saldiniūs, *dūmblēnā* ~ dumblinā, *rū.kštēnō* ~ rūgštiniū, *šāukōnītiūs* ~ šaukančios 'šaukiančios', *brāuktōvīe* ~ brauktuvė.

c) Regresyvinės balsių asimiliacijos paveikti *e*, *i*, *u*, kirčiuoti senoviniu kirčiu, pvz.: *kīeli* ~ kėlį, *pīeti* ~ pétį, *mū.sis* ~ mūsysis 'musės', *vī.nis* ~ vinyš, bet: *kēlē* ~ kėlio, *pētē* ~ pėčio 'peties'.

II. Dvigarsių *an*, *en* (> lk *a*, *e*, *a*, *e*) pakitimai šiaurinėse dounininkų tarmėse

§ 16. Senieji dvigarsiai *an*, *en*, davę lk *a*, *e*, visose šiaurinių dounininkų tarmėse išvirto *o*, *ei*, kurie ilgainiui kai kuriose šio ploto vietose yra sudvibalsėję, išvirtę *ou*, *ei*.

Šios kilmės dvibalsius *ou*, *ei* turi šiauriniai pajūrio dounininkai (Skuodas, Mosėdis, Ylakai, Salantai⁸, Grūšlaukė, Darbėnai) ir šiaurės rytų dounininkų kampas (Klykoliai, Vieksniai, Akmenė, Papilė)⁹.

§ 17. a) Minėtame plote žodžio šaknies dvibalsiai *ou*, *ei*, atliepiantys lk *a*, *e*, būna tiek kirčiuoti (tvirtapradžiai ar tvirtagalai), tiek nekirčiuoti, pvz.:

α) kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu: *kōusnis* ~ kąsnis, *ōužōuls* ~ āžuolas, *žōuslā* ~ žąslai, *galōustē* ~ galąsti; *drōusē* ~ drąsiai (Klykoliai); *spōuslā* ~ spąslai 'spastai', *ōušps* ~ āšas 'vašas', *sklōustis* ~ sklāstis, *sprēistē* ~ sprėsti, *paspēistē* ~ paspėsti, *tēiūs* ~ tėvas 'laibas, plonas' (Mosėdis); *skēistē* ~ skėsti, *grēistē* ~ grėžti (Grūšlaukė);

β) kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu: *rō.u.stūs* ~ rąstūs, *drō.u.sōs* ~ drasūs, *grō.u.štūs* ~ gražtūs; *žōusie* ~ žasė 'žasis' (Akmenė); *ō.usū* ~ asū (Vieksniai); *skē.i.s.tō* ~ skėstū, *grē.i.ži* ~ grėži (Grūšlaukė);

γ) nekirčiuoti: *drōusōms* ~ drasūmas, *žōusiena* ~ žasiena; *grōužēn* ~ gražina (Klykoliai); *tēisēms* ~ tęsimas, *grēižēms* ~ grėžimas; *tēivōms* ~ tėvūmas (Mosėdis).

b) Dvibalsį *ou* žodyje *ažuolas* turi ir atskiros tarmės, kurios *an*, *en* < *o*, *e*, pvz.: *ōužōls* ~ āžuolas, *ōužulins* ~ ažuolynas (Židikai); *ōužōuls* ~ āžuolas, *ōužōulēlis* ~ ažuolėlis (Stropeliai ir Dupulčiai, Kretingos raj.); *ōužūols* ~ āžuolas (Tickinai, Rietavo raj.), bet: *kōusnis* ~ kąsnis, *galōstē* ~ galąsti ir kt.

§ 18. a) Ylakiuose dėl regresyvinės balsių asimiliacijos tvirtapradis dvigarsis *ān* ir tvirtapradis bei tvirtagalys *en* per *on*, *en* > *o*, *e* yra išvirtę *u*, *i*: *kānsnis* > *kōnsnis* > *kūsnsis*, *brēnsi* > *brēnsi* > *brēsi* > *brīsi*, *skēnsi* > *skēnsi* > *skēsi* ~ *skīsi*; tvirtagalio dvigarsio *an* asimiliacija neveikia, pvz.: *žōusis* ~ žąsys, *žō.usie* ~ žasėjė 'žasyje'. Šitoks nevienodas tvirtapradžio ir tvirtagalio *an* tarimas

⁸ Apie Ylaktius ir Salantus tik lk *a* ~ *ou*, o lk *e* ~ *ei*.

⁹ Šiame skyriuje apsiribojama senųjų dvigarsių *an*, *en* pakitimais minėtame šiaurinių dounininkų tarmių plote ir nurodomas nagrinėjamųjų reiškinų paplitimas.

leistų manyti, kad ir kitose aprašomosiose tarmėse tvirtapradis *an* balsių asimiliacijos buvo paveiktas anksčiau, negu tvirtagalis.

b) Į vakarus nuo Ylakių esančiose Skuodo, Mosėdžio tarmėse, kuriose regresyvinė balsių asimiliacija gana stipri, nebepaveikiamas nė tvirtapradis *ou* < *an*; matyt, *an*, *en* čia pakito anksčiau, ir prasidėjusi balsių asimiliacija nebegalėjo jų susiaurinti. Tai rodytų ir tas dalykas, kad šiose tarmėse dėl asimiliacijos susiaurinamas tvirtapradžio dvigarsio *an* pirmasis sandas (plg. § 34 g).

§ 19. Žodžio gale *ou*, *ei* < *añ*, *eñ* tariami šiais atvejais:

a) Kirčiuotame žodžio gale:

α) įvardžių *kas*, *tas*, *anas*, *katras*, *tatras* (atliepiamasis įvardžiui *katras*) vienaskaitos galininke: *kõu* ~ *kã*, *tõu* ~ *tã*, *anõu* ~ *anã*, *katrõu* ~ *katrã*, *tatrõu* ~ *tatrã*;

β) veikiamosios rūšies esamojo laiko vyriškosios giminės dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininke: *biegõus* ~ *bėgãs*, *bėnėšõu* ~ *benešã*, *dėrbõus* ~ *dirbãs*, *křũokõu* ~ *kriokã* 'kriokią', *nėdėrõu* ~ *nederã*, *sõkõus* ~ *sukãs*, *šã.ukõus* ~ *šaukãs* 'šaukiąs', *trãškõus* ~ *traškãs*; *nėlõubõus* ~ *neliubãs* (Grūšlaukė).

b) Įvardžiuotinių formų pirmojo dėmens gale, pvz.: *gėrõuji* ~ *gėrajį*, *pėrmõujė* ~ *pirmąją*, *mūsõuji* ~ *mūsąjį*, *pėgõuji* ~ *pigąjį* 'pigųjį' (Grūšlaukė). Tačiau apie Mosėdį, Salantus jau girdimas *o*: *gėrõji* ~ *gėrajį*, *mãžõjė* ~ *mãžąją*, *jõudõji* ~ *júodąjį*.

§ 20. Apie Klykolių, Akmenę, Vieksnius, Papilę lk *a* kirčiuotame žodžio gale atliepia *uy* arba *u*, pvz.: *tũy* || *tũ* ~ *tã*, *anũ* ~ *anã*, *katrũ* ~ *katrã*, *jãunu* ~ *jãunąjį* (Klykoliai); *kũ* ~ *kã* (Akmenė, Vieksniai); *šã.ukũs* ~ *šaukãs* 'šaukiąs', *vė.rkũ* ~ *verkã* 'verkią' (Papilė).

§ 21. a) Nekirčiuotame žodžio gale veikiamosios rūšies esamojo laiko vyriškosios giminės dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininke lk *a* atliepia *o*, pvz.: *dãrõs* ~ *dãrãs*, *ẽtõs* ~ *ẽtãs* 'einąs', *ẽšõs* ~ *ẽšãs*, *sãkõ* ~ *sãkã*, *neprimãtõs* ~ *neprimãtãs*, *rãšõ* ~ *rãšã*, *sõtĩnkõ* ~ *sutĩnkã*¹⁰.

b) Vardažodžiuose tvirtagalis *-an* netekęs *-n* ir sutrumpėjęs, pvz.: *dẽina* ~ *dienã*, *mãša* ~ *mãžã*, *õntra* ~ *añtrã*, *pėlva* ~ *pĩlvã*, *sẽna* ~ *sẽnã*, *vẽina* ~ *vienã*.

Tiktai šiaurės rytų kampe (Klykoliai, Akmenė) senojo tvirtagalio *-an* vietoje vardažodžiuose būna dvejopos formos: su *-a* ir su *-o*. Čia sakoma: *ẽlga* ~ *ĩlgã*, *rõnka* ~ *raĩkã*, *tĩeva* ~ *tėvã* ir: *lãzdõ* ~ *lãzdã*, *pějũokõ* ~ *pĩjõkã* 'girtuoklį', *rõnko* ~ *raĩkã*, *vẽino* ~ *vienã*.

§ 22. a) Senasis tvirtagalis dvigarsis *en* (> lk *e*) nekirčiuotoje galūnėje, kaip ir kitose žemaičių tarmėse, kurios *en* > *en*¹¹, yra išvirtęs *e*. Balsis *e* < *eñ* būna:

α) vardažodžių vienaskaitos galininke: *pėlė* ~ *pėlę*, *sėnė* ~ *sėnę*, *žēmė* ~ *žēmę*, *žũolė* ~ *žolę*;

β) būtojo laiko vyriškosios giminės dalyvių vienaskaitos vardininke: *rãšes* ~

¹⁰ Dvibalsį *ou*, kirčiuotoje ir *o* nekirčiuotoje veikiamosios rūšies esamojo laiko vyriškosios giminės dalyvių galūnėje taria ir kai kurios tarmės, turinčios šakninius *o*, *e* vietoje lk *a*, *e* (paribiais tarmių, kur lk *a*, *e* ~ *ou*, *ei*), pvz.: *blėzgõu* ~ *blizgã*, bet: *bãdõs* ~ *bãdãs* (Kalnalis, Kretingos raj.) *kėtõus* ~ *ketãs* 'žadãs', bet: *barõmstõs* ~ *berãmstãs* (Stropeliai, Kretingos raj.).

¹¹ Žr. V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybės, §§ 144, 168.

rāšes, vārēs ~ vārēs, jāojēs ~ jōjēs; nusprūogēs ~ nusprōgēs, prisiedēs ~ prisēdēs (Klykoliai).

b) Išskirtinos būtojo laiko vyriškosios giminės dalyvių daugiskaitos vardninko formos. Klykoliuose, Akmenėje, Vieksniuose vartojamos dvejos šių dalyvių formos: su galūne *ē* ir *ei*, pvz.: *biegē* || *biegēi* ~ bēgē, *nēšē* || *nēšēi* ~ nēšē (Vieksniai), *prikēpē* || *prikēpēi* ~ prikēpē, *bū.vē* ~ būvē, *nusēpērķē* ~ nusipirkē, *gēmēi* ~ gīmē (Klykoliai).

Šiaurinių pajūrio dounininkų kai kuriose tarmėse (Kretingos¹², Mosėdžio) formas su *-ēi* turi sangražiniai dalyviai.

§ 23. Atvirame žodžio gale senojo tvirtapradžio kirčiuoto ir nekirčiuoto *an* vietoje tariamas *o* arba *a*. Balsis *-o* < *-án* būna didesniame šiaurės dounininkų plote ir pietų vakarų kampe. Riba tarp *-a* ir *-o* < *-án* apytikriai galėtų būt įstrižainė — Klykoliai, Akmenė, Alsėdžiai, Gargždai. Į šiaurės vakarus nuo jos *án* atviroje galūnėje išvirsta *o*. Čia vienaskaitos įnagininke sakoma: *gálvo* ~ gálva, *lāzdō* ~ lazda, *jāunō* ~ jauna, *māžō* ~ mažà, *šākō* ~ šakà, *māšino* ~ māsina, *plōtō* ~ plutà, *plūvksnō* ~ plūnksna; *rō.v.ķo* ~ rankà (Klykoliai).

Dėl tvirtapradžio *-an* > *-o* šiose tarmėse moteriškosios ir vyriškosios giminės vienaskaitos įnagininkai fonetiškai sutapo, tad lygiai vienodai tariama *sō māžō vākō* (~ su mažū vaikū) ir *sō māžō gálvo* (~ su mažà gálva).

Minėtoji įstrižainė, skirianti *-án* > *-o* ir *-a*, yra maždaug lygiagreči su *am*, *an*, *em*, *en* > *om*, *on*, *em*, *en* pietrytine riba, o tai yra argumentas už tai, kad minėtųjų dvigarsių kitimas, prasidėjęs šiaurėje, slinko į pietų rytus. Dvigarsių kitimas, atėjęs iki minėtos linijos, turėjo rasti dvigarsio *-án* galinį *-n* išnykusį, todėl *-a*, likęs vienas, negalėjo pakisti į *-o*.

§ 24. Žodžio gale senasis kirčiuotas ir nekirčiuotas tvirtapradis *en* > *ē*. Balsis *ē* < *én* būna:

a) *-ē-* kamiengalio žodžių moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininke ir daugiskaitos galininke: *sēnē* ~ senė, *kātē* ~ katė, *kātēs* ~ katės, *ķārves* ~ kārves;

b) vienaskaitos vietininke: *pūde* ~ pūode, *lā.u.ķē* ~ laukė, *mēšķē* ~ miškė, *dōgnē* ~ dugnė.

Pirmuoju atveju (vns. įnag ir dgs. gal.) tvirtapradis *-en* neišvirsta *-ē* rytiname pakraštyje apie Klykolius, Akmenę, Papilę. Vadinasi, rytinėje dalyje *-én* > *-en* metu galinis *-n* jau buvo išnykęs.

III. Regresyvinė balsių asimiliacija dounininkų tarmėse

§ 25. Kai kurių dounininkų tarmių vokalizmą palietė regresyvinė balsių asimiliacija.

Ši regresyvinė balsių asimiliacija apima gana didelį dounininkų tarmių plotą: riba, prasidėjusi prie Latvijos pasienio ties Kulų I km. (Skuodo raj.), eina pro Mosėdį, iš rytų aplenkia Salantus, pietuose siekia Plungę, Žarėnus, Pavandenę

¹² Zr. J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmažodis. — „VVPI Mokslo darbai“, 8, § 73, Vilnius, 1959.

(pasiekia net šiaurinius dūnininkus), eina pro Luokę (jos nesiekia), pro Raudėnus, Papilę, iki Klykolių.

Minėtame plote dėl regresyvinės balsių asimiliacijos susiaurėjo (*e, ę ~ ę, ɸ ~ ą* atveju) arba nepaplatėjo (trumpųjų *i, u* atveju) žodžio vidurio balsiai. Regresyvinė balsių asimiliacija pastebima šiais atvejais: a) prieš žodžio galo *i < ī, in, ie*; b) prieš žodžio galo *u < un, ūo* (uždaramame žodžio gale); c) prieš *ī, ie, uo, in*. Tačiau balsių asimiliacija ne visose minėto ploto vietose veikia visais atvejais, ne visur ji vienoda: vienur stipresnė, kitur balsių siaurinimas mažesnis.

Šiame skyriuje bandoma peržvelgti, kas būdinga regresyvinei balsių asimiliacijai, kaip dėl asimiliacijos pakinta atskiri balsiai įvairiose dūnininkų tarmėse.

1. Balsis *e*

§ 26. a) Balsis *e* dėl asimiliacijos susiaurinamas visame plote, tik ne visais minėtais atvejais. Visada *e* susiaurinamas, kai žodis kirtį turi senojoje vietoje ir *e* stovi tiesiogiai prieš skiemenį su *i < ī, in, ie*, pvz.: *mė.dis ~ mēdis, sė.nis ~ sēnis, mė.di ~ mēdi, sė.ni ~ sēni* (Kulai I, Skuodo raj., Skliaustė, Mažeikių raj.); *miedis ~ mēdis, sienis ~ sēnis, miedi ~ mēdi, sini ~ sēni* (Seda, Makščiai, Alsėdžių apyl.); *rietis ~ rētis* 'randas', *liezgis ~ lēzgis* 'bato liežuvis', *iežis || ę.žis ~ ēžis, gienis ~ gēnis* 'genys', *puodielis ~ puodēlis, kaišiekis ~ kaišēkis* 'skuteklis', *kīeli ~ kēli* 'kelia', *trīeti ~ trēti* 'trečia', *mīesi ~ mēsi, ąstīeksi ~ užtēksi* (Mosėdis); *līepsis ~ lēpsis* 'toks grybas', *šonielis ~ šunēlis, pīeti ~ pētī, jauniėsnis ~ jaunėsnis, nuniėsi ~ nunēsi* (Papilė); *pamīesi ~ pamēsi, beviėsi ~ bevēsi* (Tryškiai); *skaniėsnis ~ skanėsnis, parviėsi ~ parvēsi* (Girininkai, Raudėnų apyl.); *darbēlis ~ darbēlis, laukieli ~ laukēli* (Klykoliai).

b) Jei *e* yra nekirčiuotas arba gauna atitrauktinį kirtį, jis nesusiaurinamas, pvz.: *vėži ~ veži, nēši ~ neši, gėri ~ geri* (Mosėdis, Seda).

§ 27. a) Prieš *u < un* balsis *e* susiaurėja tik tais atvejais, jei yra kirčiuotas ir *u* eina po minkšto priebalsio, pvz.: *mė.đu ~ mēdžių, sė.đu ~ sēnių* (Kulai I, Skliaustė); *miedu ~ mēdžių, sieđu ~ sēnių* (Seda, Makščiai); *miedžu ~ mēdžių* (Papilė); *mielieđu ~ mēlėnių* 'mėlynių' (Tryškiai); *kīelu ~ kēlių* (Girininkai); *žiėmu ~ žēmių, trė.đu ~ trēpių* 'laiptų', *lentīėlu ~ lentēlių*, bet: *trėpės ~ trēpės, žėmės ~ žemės, lentėlės ~ lentēlės* (Mosėdis).

b) Prieš *u < un* balsis *e* nesusiaurėja:

α) Jei yra nekirčiuotas (ar gauna atitrauktinį kirtį), pvz.: *kēlū ~ kelių, šēšū ~ šešių, pēlū ~ pečių, pēlū ~ pelių* (Mosėdis); *gėrēšnū ~ geresnių* (Papilė); bet: *geriėšnū ~ gerėsnų* (Mosėdis).

β) Jei tolesnis skienuo prasideda kietu priebalsiu, pvz.: *mētu ~ mėtų* (Seda), *pėtru ~ Pėtrų* (Mosėdis).

Atrodytų, kad balsis *e* yra veikiamas ne *u < un*, o minkšto priebalsio, tačiau tam prieštarauja atvejai, kai minkštas priebalsis balsio *e* nesusiaurina (plg. *kelę ~ kēlio, mergėlę ~ mergėlė*). Vadinasi, šiuo atveju balsiui *e* susiaurinti reikalingas ir *u < un*, ir minkšto priebalsio veikimas. Kiti balsiai (*u, ɸ*) asimiliuojami ir prieš kietu priebalsiu prasidedantį skiemenį, sudaromą balsio *u < un* (žr. §§ 31, 33b).

§ 28. Ne visur balsį *e* asimiliuoja *u < ūo* (uždaramame žodžio gale) ir *ie*. Dažniausiai šiuo atveju *e* lieka nesusiaurėjęs ir tik labiau į šiaurę esančiose tar-

mėse (Kulai I, Židikai, Vieksniai) išvirsta *e*; sakoma: *mėdūs* ~ medžiūs, *sėnūs* ~ seniūs, *mėdūs* ~ mėdžiūse, *sėnūs* ~ sėniūse, *mėdie* ~ mėdėje, *sėnie* ~ sėnėje.

§ 29. Kartais kirčiuotas balsis *e* susiaurinamas ir tolesniame nuo žodžio galo skiemenyje, esančiame ne tiesiog prieš skiemenį su *i(e)* < *i*, *in*, pvz.: *sieserę* ~ sėsērį: *pàs anūs sieserę tarnaváu* (Girininkai); *diebesis* ~ dėbesis: *diebesis kúoks jūdžáusis uuo lí.tāus kėlė lāšā nukrė.ta* (Papilė); *sieserės* ~ sēserys: *mōna dvė sieserės* (Tryškiai); *šiepeti* ~ šēpetį: *šiepeti mōn padėrptōmet* (Klykoliai).

§ 30. Susiaurėjęs balsis *e* tariamas dvejopai: *e* ir *ie*. *e* girdimas šiaurinėje dalyje (Kulai I, Ylakai, Skliaustė, Vieksniai), o labiau į pietus (Mosėdis, Seda, Papilė, Tryškiai, Alsėdžiai) — *ie*. Nustatyti kokią nors griežtesnę ribą sunku, nes dažnai tame pačiame plote girdėti ir *e* ir *ie* (Mosėdis, Klykoliai).

Susiaurėjęs balsis *e*, kirčiuotas senoviniu kirčiu, tariamas su vidurine prieğaide.

2. Balsiai *o* ~ *a*, *e* ~ *ę*

§ 31. Balsių asimiliacija paliečia ir *o* (< *on* < *an*) ~ *a*, *e* (< *en* < *en*) ~ *ę*.

a) *o* ~ *a* dėl asimiliacijos visada susiaurėja, virsta į *u*; tariama: *žūsis* ~ žās̄ys, *žūsi* ~ žās̄į, *kūsnis* ~ kās̄nis, *kūsni* ~ kās̄nį, *žūstū* ~ žās̄ū, *kūšnius* ~ kās̄nius, *rūstu* ~ rās̄tū, *rūstūs* ~ rās̄tūs (Seda, Skliaustė); *žū.sie* ~ žas̄ējė, *žū.sies* ~ žas̄ēsė (Seda).

Tose vietose, kur *ou* ~ *a*, didesnėje dalyje (Mosėdis, Kulai I, Vieksniai) taip ir sakoma (*žōusis* ~ žās̄ys, *kōusnis* ~ kās̄nis). Išsiskiria Ylakai, kur tvirtapradis susiaurinamas, o tvirtagalis neasimilijuojamas; sakoma: *kūsnis* ~ kās̄nis, *kūsni* ~ kās̄nį, *kūšnius* ~ kās̄nius, bet: *žōusę* ~ žās̄į, *žō.usie* ~ žas̄ējė.

Matyt, tvirtapradis ir tvirtagalis *an* > *lk a* asimiliacijos buvo paveikti ne vienu metu. Dar žr. § 18 a.

b) Balsio *e* ~ *ę* susiaurėjimas pastebimas Ylakiuose ir Židikų apyl. Balsį *e* ~ *ę* asimiluoja ir žodžio galo *uo* (< *ā*), pvz.: *skīstē* ~ skēs̄ti, *skīse* ~ skēs̄si, *skīščūo* ~ skēs̄čio, *tīščūo* ~ tēs̄čio (Ylakai); *skītī* ~ skēs̄ti, *skīsi* ~ skēs̄si (Skliaustė).

Tuo būdu *o* ~ *a* ir *e* ~ *ę* dėl balsių asimiliacijos susiaurėja šiaurės vidurinėje minėto ploto dalyje.

3. Balsiai *i*, *u*

§ 32. Dėl regresyvinės balsių asimiliacijos trumpieji *i*, *u*, kaip sakyta anksčiau (§ 26), išlieka nepaplatėję. Pažymėtina, kad kartais *i*, *u* asimiliacija nepaveikia, nors balsis *e* tame plote susiaurinamas (Šaukliai, Mosėdžio apyl., iš dalies Tryškiai), tačiau, iš kitos pusės, *i*, *u* nepaplatėja ir nekirčiuoti ar turėdami atitrauktinį kirtį, t. y. tuo pačiu atveju, kai *e* neasimilijuojamas (plg. § 26 b, 27 b).

§ 33. a) Nuosekliai trumpieji *i*, *u* nepaplatėja prieš žodžio galo *i(e)* < *i*, *in*, *ie*. Išskyrus Tryškius (čia sakoma *dōrēs* ~ duris, *šōnēs* ~ šunis) ir Šauklus, visame plote turime nepaplatėjusius *i*, *u*, pvz.: *kī.bis* ~ kibis, *plī.kīs* ~ plikšis, *pī.gi* ~ pigi 'pigų', *lī.ksi* ~ liksi, *nuplī.ksi* ~ nupliksi, *kīš* ~ kiši, *kū.kštis* ~ kūkštis 'sieno kupeta', *žū.ži* ~ žiūži, *lū.psi* ~ lūpsi, *dūrīs* ~ duris (Mosėdis); *vī.ni* ~ vinį, *vīnīs* ~ vinis (dgs. gal.), *vī.nis* ~ vīnys, *pū.sni* ~ pūsnį, *pūsnīs* ~ pusnis

(dgs. gal., Kulai I, Skliaustė, Ylakai, Seda, Makščiai); *pili* ~ *pili*, *krūpis* 'rupžė', *šūni* ~ *šūni*, *lūpi* ~ *lūpi*, *sūki* ~ *sūki* (Viekšniai); *iki.šę* ~ *ikiši*, *tūrė* ~ *turi*, *krūpi* ~ *krūpi*, *mūsis* ~ *mūs* 'musės' (Papilė); *migę* ~ *migi*, *bitės* ~ *bitys*, *aviži.ņes* ~ *avižinis* (Tryškiai); *palik.ķę* ~ *paliksi*, *nebm.ķę* ~ *nebmigsi*, *snū.ķę* ~ *snūki*, *ūgnę* ~ *ūgni*, *sprū.ķę* ~ *sprūksi* (Girininkai).

Taip pat kartais *i*, *u* nepaplatėja tolesniame nuo žodžio galo skiemenyje (kirčiuoti), pvz.: *rū.dėni* ~ *rūdeni*, bet: *rūdėnėlis* ~ *rūdenėlis* (Mosėdis, Papilė); *dū.ķterės* ~ *dūkterys* (Rudupiai, Telšių raj.), *rū.dini* ~ *rūdeni* (Viekšniai), *dī.deles* ~ *dīdelis* (Tryškiai).

b) Tiek prieš kirčiuotą, tiek ir prieš nekirčiuotą žodžio galo *u(φ)* < *un*, *uo* (uždaramė žodžio gale) trumpieji *i*, *u* dėl asimiliacijos veikimo dažniausiai nepaplatėja, pvz.: *vi.ķu* ~ *vikių*, *ki.bu* ~ *kibių*, *muosiedī.ķu* ~ *mosėdiškių*, *ķrū.ķu* ~ *kriūpių*, *pīgū* ~ *pigių*, *biū* ~ *bičių*, *gijū* ~ *gijų*, *rūgūs* ~ *rugiūs* (Mosėdis); *viū* ~ *vinių*, *pūšū* ~ *pusnių*, *pūšū* ~ *pušių*, *žuvū* ~ *žuvų* (Kulai I, Skliaustė, Ylakai, Seda, Makščiai); *pū.su* ~ *pusių* (Papilė); *ū.ķp* ~ *ūpių*, *dū.rp* ~ *dūrų*, *lū.bp* ~ *lūbų* (Tryškiai); *rū.blp* ~ *rūblių* (Girininkai).

Tik Mosėdžio ir Papilės tarmėse trumpasis *u*, būdamas nekirčiuotas (ar turėdamas atitrauktinį kirtį) prieš *u* < *un*, *uo*, paplatėja ir išvirsta *φ*, pvz.: *pūšū* ~ *pušių*, *ū.ķtū* ~ *ūtų*, *blūsū* ~ *blusų*, *ūsnū* ~ *usnų* (Mosėdis); *mūsū* ~ *mustų*, *špū* ~ *šunų*, *rūgū* ~ *rugių* (Papilė). Balsis *u* Papilėje paplatėja ir prieš *ie*, pvz.: *pūšiē* ~ *pušėje* 'pušyje', *dūktie* ~ *duktė*, *pūsie* ~ *pūsėje*; tuo tarpu kitose vietose šiuo atveju turima *i*, *u*: *pūsnie* ~ *pusnėje*, *pūšie* ~ *pušėje*, *ūgnie* ~ *ugnėje*, *žuvie* ~ *žuvėje* (Kulai I, Ylakai, Skliaustė, Seda); *migie* ~ *migėje*, *dūktie* ~ *duktė* (Mosėdis).

c) Šiaurės vakarų tiriamojo ploto dalyje (Kulai I, Ylakai, Seda) *i*, *u* nepaplatėja dar ir prieš galinį *uo* ~ *o* (< *ā*); čia turima: *palik.ķuo* ~ *palikčio*, *rū.ķuo* ~ *rūščio*, *lūp.ķuo* ~ *lūpčio* (Ylakai); *lūp.ķuo* ~ *lūpčio*, bet: *lē.ķuo* ~ *likčio* (Kulai I); prieš *ou* ~ *uo* (Seda): *rū.ķou* ~ *rūščiuo*, *lūp.ķou* ~ *lūpčiuo*.

Matome, kad *i*, *u* visame plote nuosekliausiai nepaplatėja prieš *i* (< *i*, *in*, *ie*), o visais atvejais — šiaurinėje dalyje.

4. Dvigarsiai

§ 34. Regresyvinė balsių asimiliacija paveikia dvibalsių ir dvigarsių (dažniausiai kirčiuotų) pirmuosius sandus (*e*, *ę*, *φ*, *i*, *u*) tais pačiais atvejais, kaip ir atskirus balsius (žr. § 25), pvz.:

a) *ei* — *pēilis* ~ *peilis*, *pēilu* ~ *peilių*, *pēili* ~ *peilį* (Mosėdis, Seda, Viekšniai dar ir: *pē.i.lūs* ~ *peiliūs*); *mažēiku* ~ *Mažeikių* (Viekšniai); *pēiksi* ~ *peiksi*, *lēsi* || *liesi* ~ *léisi* (Mosėdis);

b) *ui* — *zūikis* ~ *zuikis*, *kūilis* ~ *kuilis*, *zūiku* ~ *zuikių*, *zū.i.ķūs* ~ *zuikiūs*, *kūilu* ~ *kuilių* (Kulai I, Skliaustė, Ylakai, Seda, Viekšniai); *ķnūisis* ~ *kniūsis* 'uodas', *ķnūisi* ~ *kniūsi*, *ķnūišu* ~ *kniūsių* (Mosėdis). Tačiau toliau į pietus (Makščiai) *ui* > *φi*, pvz.: *zōikis* ~ *zuikis*, *ķōilis* ~ *kuilis*, *ķōili* ~ *kuilį*;

c) *el*, *er* — *vēlsi* ~ *vėlsi* (Seda); *nērsi* ~ *nėrsi*, *vērsi* ~ *vėrsi*, *stergi* ~ *sėrgi* (Mosėdis);

d) *ir* — *birsi* ~ *birsi*, *mirsi* ~ *miŕsi*, *dirbi* ~ *dirbi*, *pirti* ~ *piŕti* (Mosėdis); *širdie* ~ *širdėjė* (Kulai I, Skliaustė, Ylakai, Seda, Makščiai); *žirni*, *žvirbli* ~ *žvirbli*, *ždirpsė* ~ *uždirpsi* (Papilė); *pīrlė* ~ *piŕlė* (Rudupiai);

e) *ul* — *kūlsi* ~ *kūlsi*, *pūlsi* ~ *pūlsi*, *mūlkis* ~ *mūlkis* (bet: *mōlķp* ~ *mūlķiu*), *smūlki* ~ *smūlķi* 'smulķų' (Mosėdis); *būlbū* ~ *būlbū* (Papilė);

f) *ur* — *jūrgis* ~ *Jūrgis*, *lūrbis* ~ *liūrbis*, *smūrglis* ~ *smūrglis* 'snarglys', *kūrmis* ~ *kūrmis*, *kūrmū* ~ *kūrmis*, *kūrkis* ~ *kuŕkis*, *būrgis* ~ *būrgis* 'murmis, burbi', bet: *lōŕbō* ~ *liūrbū*, *kōŕmō* ~ *kūrmū* (Mosėdis).

g) Paminėtina, kad dėl regresyvinės asimiliacijos susiaurėja ir dvigarsių *om*, *on*, *em*, *en* pirmasis sandas (*o*, *e*). Sedoje, Skliaustėje žodžio galo *i* (< *i*, *in*, *ie*) ir *u* (< *un*, ir *uo* uždaramė žodžio gale) *om*, *on* pirmąjį sandą asimiliuoja visada, pvz.: *pūntis* ~ *pāntis* (bet: *pōŕtō* ~ *pānčiu*), *pūnti* ~ *pānti*, *pūntie* ~ *pāntėje*, *pūntū* ~ *pānčiu*, *pūntūs* ~ *pānčius*; *rūnkū* ~ *raŕkū*, *dūntū* ~ *dantū*, *žūmbis* ~ *žam̃bis*, *rūnstis* ~ *raŕstis*. Panašiai prieš *u* < *un* susiaurėja ir dvigarsių *em*, *en* pirmasis sandas, pvz.: *piŕŕkū* ~ *penkiū* (Židikai, Ylakai); *gim̃bū* ~ *gėmbū*, *miŕkū* ~ *mėnkiū*, *miŕtū* ~ *menčiū* (Seda).

Tiriamąjį ploto šiaurės vakarinėje dalyje (Ylakai, Mosėdis, Kulai I) dėl asimiliacijos besusiaurėja tik tvirtapradžio dvigarsio pirmasis sandas; čia sakoma: *pūntis* ~ *pāntis*, *pūnti* ~ *pānti*, *pūntie* ~ *pāntėje*, *pūntū* ~ *pānčiu*, *pūntūs* ~ *pānčius* (dar: *sūntis* ~ *sāntis* Mosėdyje), bet: *rōŕkū* ~ *raŕkū*, *dōŕtū* ~ *dantū*.

am, *an*, *em*, *en* dėl *n*, *m* veikimo išvirto *om*, *on*, *em*, *en*, o dėl tolesnio skiemens siauro balsio *om* > *um*, *on* > *un*, *em* > *im*, *en* > *in*.

§ 35. Čia buvo paminėti atvejai, kai asimiliuojamai veikia galūnės balsis (§ 25–34). Pasitaiko, kad kai kuriose tiriamojo ploto vietose asimiliuoja ne tik galūnės, bet ir priesagos balsis ar dvigarsis, pvz.: Sedoje: *i* — *kunkulīnė* ~ *kankulīnė* 'pieniška sriuba', *bulbīnė* ~ *bulbīnė*, *pūsnīnė* ~ *pusnynė*, *lunditė* ~ *landytė*, *grūdītė* ~ *grāndyti*; *ie* ~ *ē* — *kintietė* ~ *kentėti* (*kī.n.tī* ~ *kenti*, *kintiejau* ~ *kentėjau*, bet: *kē.n.tō* ~ *kentū*), *kūndietė* ~ *kāndėti*, *skumbietė* ~ *skambėti*; *uo* ~ *o* — *rūŕkūotė* ~ *rānkoti*, *krumsnūotė* ~ *kramsnoti*; *in* — *virpintė* ~ *virpinti*, *smirdintė* ~ *smirdinti*, *pabrūgintė* ~ *pabranginti*, *dūdintė* ~ *dūdinti*, *dūlkintė* ~ *dūlkinti*, *dirbintė* ~ *dirbinti*.

§ 36. Peržvelgus regresyvinę balsių asimiliaciją minėtame dounininkų tarmių plote, matyti, kad visi balsiai (*e*, *o* ~ *a*, *e* ~ *ę*, *i*, *u*) asimiliacijos veikiami šiaurinėje dalyje — apie Sedą, Židikus, Ylakius. Pagal poveikio stiprumą (*e* > *ie* ir *e* > *ę*) išsiskiria daugiau vidurinė dalis — Mosėdis, Seda, Papilė, Tryškiai, Alsėdžiai, kur *e* > *ie*.

Imant atskirus balsius, plačiausiai ir labiausiai asimiliacijos yra veikiamas balsis *e*, kuris vietomis net sudvibalsėja (*ie*).

Nemažą vaidmenį (ypač balsio *e* atveju) vaidina kirtis: polinkį siaurėti turi kirčiuoti balsiai (nors ne visada).

§ 37. Regresyvinė balsių asimiliacija nėra labai senas reiškinys. Tai rodytų dvibalsio *ei* siaurėjimas: žodžio viduryje *ei* visų pirma suvienabalsėja ir tik tada, veikiamas balsių asimiliacijos, susiaurėja ir išvirsta *ę* arba *ie*: *pareisi* > *parēsi* > *pariesi*; *pakreiksi* > *pakrēksi* > *pakrieksi*; *iškeisi* > *ęsklēsi* ~ *ęsklēsi*; *lēsi* > *lēsi* > *liesi*. Kadangi dvibalsis *ei*, kaip manoma, pradėjo vienabalsėti po Mažvydo, tai regresyvinė balsių asimiliacija turėtų būti vėlesnių laikų reiškinys.

НЕКОТОРЫЕ НОВЫЕ ДАННЫЕ ИЗ ФОНЕТИКИ ГОВОРОВ ЖЕМАЙТОВ ДОУНИНИНКОВ

Б. П. РОКАЙТЕ

Резюме

I. В первой части данной статьи описываются характерные случаи ударения и интонации Моседского говора.

В этом говоре, как и в других жемайтских приморских говорах, существуют пять различных типов ударения: основное древнее, основное ретракционное, побочное ретракционное, побочное конечное и побочное перенесенное.

Особенно сильное в говоре побочное перенесенное ударение. Побочное перенесенное ударение получают все долгие послеударные слоги (*vėikė ~ vėikiai* 'скоро') и краткие слоги в том случае, если они стоят между слогом, имеющим основное древнее ударение, и долгим слогом, имеющим побочное перенесенное ударение (*dėdėlė ~ dideliai* 'очень'). Побочное перенесенное ударение в некоторых случаях получают также послеударные *a*, *e*, *ę*, *o* (*gėrasis ~ gėrasis* 'хороший', *pārėjė ~ pėrejo* 'перешло', *grājėjė ~ grājijė* 'играл', *pāršoka ~ pėrsuko* 'перекрутил').

В говоре имеются пять интонаций: краткая, нисходящая, прерывистая, восходящая и средняя.

В статье более подробно описываются те случаи употребления интонаций, которые характерны данному говору и отсутствуют в других жемайтских говорах, а именно: 1) когда гласные *a*, *e* в словах с побочным перенесенным ударением имеют краткую интонацию (*rātā ~ rātai* 'телега', *sėnė ~ sėnei* 'старухе'); 2) когда гласные *ę*, *o* < *i*, *u* имеют восходящую интонацию (*būva ~ būvo* 'был,-а', *kėba ~ kibo* 'цеплялся,-лась'); 3) когда гласные и дифтонги или дифтонгические сочетания под побочным перенесенным ударением имеют краткую, прерывистую или восходящую интонацию (*išnėšau ~ išnešiau* 'вынес,-ла', *dėrbā ~ dirbai* 'работал,-ла', *pāmūtė ~ pāmotė* 'мачеха'); 4) когда гласные, дифтонги и дифтонгические сочетания под ретракционным ударением имеют нисходящую интонацию (*galvā ~ galvā* 'голова').

II. Во второй части статьи описывается судьба древних дифтонгических сочетаний *an*, *en* в северо доунининкских говорах.

Древние дифтонгические сочетания *an*, *en* в северо доунининкских говорах превратились в *ou*, *ei*, которые в некоторых местах дали *ou*, *ei*.

В корне слова дифтонги *ou*, *ei* (литер. яз. *a*, *ę*) бывают как под ударением, так и безударные (*drōusė ~ drāsiai* 'смело', *drōusoms ~ drasumas* 'смелость', *grėjšė ~ grėjti* 'сверлить').

В конце слова *añ* > *ou*, *eñ* > *ei* под ударением и в местоименных формах (*kōu ~ kã* 'что, кого', *dėrbōus ~ dirbãš* 'работающий', *gėrōuji ~ gėraji* 'хороший,-его', *dėrbėi ~ dirbė* 'работавшие'). В безударном положении *eñ* > *ę* (*bō.vės ~ būvės* 'бывший', *kātė ~ kātė* 'кошку'); *añ* > *o* в причастиях настоящего времени (*ėitps ~ eĩtas* 'идуший'). В других случаях *añ* > *a* (*rōnka ~ rañka* 'руку').

Древнее дифтонгическое сочетание $-án > -o$ или $-a$. Дифтонгическое сочетание $-án > -o$ в большей части северных доунининков. Дифтонгическое сочетание $én$ (за исключением Кликоляй, Акмяне, Папиле) $> e$.

III. В третьей части описывается ассимиляция гласных, свойственна большей части доунининкских говоров.

В результате ассимиляционного влияния в этих говорах гласный $e > e$ или ie ; e (литер. яз. e) $> i$, o (литер. яз. o) $> u$ ($mēdis \parallel mēdis \sim mēdis$ 'дерево', $skīstī \sim skēstī$ 'тонешь', $žūsis \sim žāsys$ 'гуси'), а гласные i , u не стали более открытыми, как следовало бы ожидать, а сохранили свой древний вид ($vīnis \sim vīns$ 'гвозди', имен. пад. мн. ч., $šūni \sim šūni$ 'собаку', но: $vēnēis \sim vīnēis$ 'гвозди', род. пад. ед. ч., $šōņō \sim šūniū$ 'собакой').

При описании указываются границы распространения каждого отдельного случая, приводятся несколько примеров, когда под влиянием регрессивной ассимиляции гласных изменяется первый компонент дифтонга или дифтонгического сочетания ($pēilis \sim peilis$ 'нож', $pūntis \sim pāntis$ 'путы') и когда гласный, дифтонг или дифтонгическое сочетание суффикса ассимилирует гласные предыдущих слогов ($kūķkulīņe \sim kankulīņe$ 'молочный суп из муки', $skumbietē \sim skambēti$ 'звенеть').

Регрессивная ассимиляция гласных особенно ярко проявляется в северной части доунининкских говоров (Моседис, Илакяй, Жидикай, Седа, Векшняй).
